

LBRIS

We know
books

VLADISLAV ZUBOK

CĂDEREA

COLAPSUL UNIUNII SOVIETICE

Traducere din limba engleză de
GABRIEL TUDOR

LITERA
București

<i>Hărți</i>	11
<i>Dramatis personae</i>	13
<i>Mulțumiri</i>	19
Introducere	27

PARTEA I

SPERANȚĂ ȘI ORGOLIU

1983–1990

Capitolul 1: Perestroika	41
Reformatorul KGB	41
Un leninist la putere	47
Reforme nechibzuite	58
Democrație socialistă	65
Capitolul 2: Eliberare	77
Misiune universală.....	77
Răzbunarea trecutului.....	87
În furtună	97
Capitolul 3: Revoluții	109
Adio, Lenin.....	109
Istoria accelerează	121
„Revoluția echivalează cu instabilitatea“	129
Zidul cade	132
Capitolul 4: Separatism	143
Rusia se trezește.....	143
Președinția lui Gorbaciov	149
Germania și Lituania	156
Germania și Rusia.....	163
„Stabilizarea lui Gorbaciov“	169

Capitolul 5: La răscruce	175
Vremea economiştilor.....	175
Bătălia programelor.....	181
Septembrie Negru.....	192
O casă divizată	200
Capitolul 6: Leviatan	209
Partidul falit	210
Marea retragere	215
Căinele de pază.....	220
Complexul militar-industrial sub stres	223
Leviatanul contestat.....	228
Alegerile greşite ale lui Gorbaciov	233

PARTEA A II-A

DECLIN ŞI PRĂBUŞIRE

1991

Capitolul 7: Impas	241
Sânge în statele baltice.....	241
Un nou om forte.....	248
Referendumuri	252
Parteneri inegali.....	258
Confruntare la Moscova.....	263
Capitolul 8: Descentralizare	271
Nouă plus Unu	271
Democraţiei ruşi şi prietenii lor	276
Preşedinţia lui Elţin	282
Ursul şi vulpea.....	291
Capitolul 9: Consens	297
Doctrina Washingtonului.....	297
O invitaţie la Londra	301
„Să-i transformăm într-o putere de mâna a treia“	307
„URSS nu este Costa Rica!“	316
Discuţiile de la Londra.....	320
Capitolul 10: Conspiraţie	327
Troica	327
Ultimul summit.....	330

Vacanță în Crimeea	338
Oaspeți nepoftiți	343
Capitolul 11: Junta	355
Șoc și groază	355
Eșecul lui Kriucikov	362
„Rămâneți alături de noi!“	368
Un punct critic	372
Salvarea lui Gorby	384
Capitolul 12: Disparație	393
Petrecerea s-a sfârșit	393
Reacție în lanț	401
Un război între slavi?	406
„O panică bancară“	410
Oligarhie provizorie	414
Capitolul 13: Cacofonie	421
Sfârșitul creditului	421
„Pui à la Kiev“	426
„Încă un exercițiu de vorbe goale“	435
„Strategia Rusiei“	442
Ucraina și armele nucleare	448
Capitolul 14: Independență	455
Supremația Rusiei	455
Guvernul reformelor	461
Ficțiunea unui centru	469
Așteptând Ucraina	476
Votul ucrainean	486
Capitolul 15: Lichidare	493
<i>Coup de grâce</i>	494
Recunoaștere americană	503
Înlocuirea superputerii	515
Concluzie	529
<i>Abrevieri</i>	545
<i>Note</i>	547
<i>Bibliografie selectivă</i>	635
<i>Indice</i>	647

LBRIS

We know
books

PARTEA I

SPERANȚĂ
ȘI ORGOLIU
1983–1990

PERESTROIKA

Sarcina este... de a elabora un sistem de măsuri logistice, economice și morale care să facă neprofitabile vechile moduri de lucru, care să încurajeze reînnoirea echipamentelor și a managerilor.

Iuri Andropov, 15 iunie 1983¹

Pur și simplu nu putem continua să trăim așa.

Mihail Gorbaciov, martie 1985

Reformatorul KGB

Ideea de a renova Uniunea Sovietică nu i-a aparținut lui Mihail Gorbaciov, ci mentorului acestuia, Iuri Andropov. Ani întregi după prăbușirea Uniunii Sovietice, mulți au spus cu nostalgie: „Dacă Andropov ar fi trăit mai mult“. Se refereau la faptul că, sub conducerea sa, țara ar fi putut fi reformată, dar și menținută unită. De fapt, Andropov a făcut posibilă ideea de renovare și i-a lăsat moștenitorului său, Gorbaciov, sarcina de a o promova.

Andropov s-a născut în iunie 1914, cu două luni înainte de izbucnirea Primului Război Mondial. Originile familiei sale fac obiectul unor controverse.² A pretins că ar fi fost de origine cazacă, însă în realitate s-a născut în familia lui Karl Finkelstein, un comerciant evreu din Finlanda, care se mutase cu familia la Moscova și deschisese un magazin de bijuterii pe strada Bolșaiia Lubianka nr. 26. Dacă Andropov s-ar fi născut cu câteva decenii mai devreme, ar fi putut deveni antreprenor sau chiar bancher. În schimb, și-a ascuns originile, a făcut carieră în partid în timpul terorii lui Stalin și a ajuns într-un alt birou de pe strada Lubianka, ca șef al KGB (1967–1982). A fost nemilos, inteligent și inventiv. A cultivat sponsori influenți și a transformat KGB într-o corporație modernă, specializată în supraveghere, secretomanie și spionaj.

Andropov i-a fost de ajutor pe mai multe fronturi unui Leonid Brejnev îmbătrânit, pe atunci secretar general al Partidului Comunist: agenții săi din KGB au procurat un canal secret către conducerea

Germaniei de Vest în 1969, ceea ce a permis începutul detensionării europene; Andropov a zdrobit disidența din cadrul intelectualității sovietice prin trimiterea apărătorilor drepturilor omului în azile de boli mintale; a propus, de asemenea, emigrarea forțată a disidenților și a evreilor din Uniunea Sovietică, în loc să îi oprime în țară; i-a furnizat liderului sovietic chiar și sedative fabricate în străinătate pentru a-i combate insomnia.³ Andropov l-a dezamăgit pe Brejnev o singură dată: în 1979, l-a convins să trimită forțe sovietice în Afghanistan „pentru a salva regimul socialist“. A promis că va fi o operațiune pe termen scurt. Dar Brejnev i-a iertat lui „Iura“ această greșeală. El a vrut ca Andropov să fie succesorul său. Cu puțin timp înainte de moartea sa, Brejnev l-a mutat din KGB în aparatul de partid și i-a cerut lui Andropov să conducă Secretariatul în absența sa. Acesta a fost ultimul cadou al liderului sovietic pentru protejatul său. Când Brejnev a murit în somn, în noiembrie 1982, Andropov i-a succedat fără probleme.

Majoritatea poporului sovietic l-a primit pe Andropov ca pe un lider puternic, mult așteptat. Cu toate acestea, intelectualitatea, oprimită și controlată de KGB, s-a cutremurat la această perspectivă. Fața suptă și comportamentul sumbru ale lui Andropov aminteau de Marele Inchizitor din romanul *Frații Karamazov* al lui Fiodor Dostoievski: omul omniscient și fără milă. Andropov nu-și interviewa candidații pentru posturile din anturajul său personal. Când cineva i-a spus: „Permiteți-mă să vă povestesc despre mine“, Andropov i-a răspuns fără pic de ironie: „Ce te face să crezi că știi mai multe despre tine decât știu eu?“⁴

Andropov era în favoarea unor reforme controlate, conservatoare.⁵ Cheia abordării sale a fost experiența sa ca ambasador sovietic la Budapesta, Ungaria, în 1956, anul în care a izbucnit un protest uriaș împotriva conducătorilor comuniști. Pe 31 octombrie, influențați de rapoartele lui Andropov, liderul sovietic Nikita Hrușciiov și colegii săi de partid au lansat Operațiunea Vârtej: 6 000 de tancuri sovietice au zdrobit revolta și au instaurat un guvern-marionetă. Andropov a continuat să se refere la „evenimentele nefericite din Ungaria“ tot restul vieții. A fost, probabil, cea mai apropiată întâlnire a sa cu moartea violentă. Soția sa nu și-a mai revenit niciodată complet după o cădere nervoasă suferită atunci.⁶ Din carnagiul de la Budapesta a reieșit crezul politic al lui Andropov: tratează disidența fără milă, dar cu prudență; pregătește reformele de sus înainte de a fi prea târziu; nu ezita și nu te feri de folosirea forței când este necesar.

De la începutul anilor 1960, când a lucrat în aparatul de partid de la Moscova, Andropov s-a înconjurat de savanți și de intelectuali. El dorea să știe ce gândea intelectualitatea; era interesat și de problema modernizării și renovării economiei sovietice. Intelectualii lui Andropov erau oameni din generația războiului, care credeau în socialismul marxist-leninist, erau șocați de dezvoltările despre crimele lui Stalin și visau la reforme venite de sus.⁷ Unul dintre ei, Gheorghi Șahnazarov, filosof și sociolog, își amintea de o discuție între ei: care ar putea fi un model comunist viabil care să înlocuiască modelul stalinist? Andropov i-a invitat pe „consultanții” săi intelectuali să vorbească cu o sinceritate absolută.⁸

Andropov a pus celebra întrebare a lui Lenin: Ce este de făcut? Cum să facem statul sovietic să funcționeze bine ca instrument al socialismului? Șahnazarov a răspuns: problema era dictatul sufocant al partidului. Fără „democrație socialistă” și alegeri autentice, a argumentat consultantul, birocrăția de partid ar acționa întotdeauna ca o clasă cu interese personale și nu i-ar păsa de bunăstarea oamenilor. Fața lui Andropov s-a întunecat. El i-a retezat vorbele lui Șahnazarov. În trecut, a spus Andropov, sistemul sovietic realizase lucruri fantastice, aproape imposibile. Birocrăția de partid, a recunoscut el, devenise „ruginită”, dar conducerea sa era pregătită „să zguduie” economia. Ar fi o nebunie să se desființeze prematur Partidul-Stat. „Doar când oamenii încep să simtă că viața lor se îmbunătățește, atunci se poate slăbi încet jugul de pe ei, se poate da mai mult aer... Vouă, oamenilor din inteligență, vă place să strigați: dați-ne democrație, libertate! Ignorați însă multe realități.”⁹ „Într-un mod insondabil”, și-a amintit Șahnazarov, „în Andropov coexistau doi oameni diferiți – un om al intelectualității ruse, în sensul comun al acestui cuvânt, și un birocrat care își vedea vocația ca fiind exclusiv în slujba partidului.”¹⁰

În Andropov, linia dură a învins întotdeauna reformismul. În 1965–1967, el a susținut reformele economice conservatoare din Uniunea Sovietică. Cu toate acestea, în 1968, a pledat în favoarea invaziei militare sovietice în Cehoslovacia, unde reformatorii Partidului Comunist local declanșaseră „democrația socialistă”. Ocuparea Cehoslovaciei s-a transformat însă într-o înfrângere strategică pentru viziunea de renovare a lui Andropov. Secretarul general Brejnev a pus capăt reformelor economice; de fapt, chiar cuvântul „reformă” a devenit tabu timp de cincisprezece ani. KGB aflat sub comanda lui Andropov i-a epurat pe reformatorii din partid, în timp ce carieriști și funcționari corupți, pe care el îi disprețuia, au umplut toate colțurile nomenclaturii conducătoare.

Când Brejnev l-a desemnat succesori, Andropov știa că va moșteni probleme uriașe. Trupele sovietice se aflau în Afghanistan, detensionarea cu Occidentul eșuase, iar Ronald Reagan era la Casa Albă. În Polonia, muncitorii cereau prețuri mai mici pentru alimente și, cu ajutorul intelectualilor disidenți, creaseră mișcarea Solidaritatea în 1980. De data aceasta, Andropov a ajuns la concluzia că tancurile sovietice nu puteau ajuta. Statul polonez acumulasese datorii de 27 de miliarde de dolari către bănci occidentale, datorii însoțite de dobânzi mari. Uniunea Sovietică a fost incapabilă să își salveze statul clientelar din Europa de Est. Într-o conversație cu șeful poliției secrete est-germane, STASI, Andropov l-a informat că Occidentul purta un război financiar împotriva blocului sovietic. Washingtonul încercase să blocheze construcția unui nou gazoduct sovietic către Europa de Vest, o sursă majoră de valută pentru Moscova. Andropov a adăugat că băncile americane și vest-germane „au încetat brusc să ne mai acorde împrumuturi”¹¹. Uniunea Sovietică ar putea cădea în aceeași gaură financiară în care se afla Polonia.

Primul lucru pe care l-a făcut noul lider sovietic a fost să distrugă „rugina” din aparatul de partid-stat. KGB a arestat mai mulți oameni de vârf din „economia subterană” sovietică, economie care, potrivit estimărilor unora, reprezenta 20–25% din PIB. În sistemul comercial din Moscova, care constituia vârful piramidei criminale, au fost urmărite în justiție peste 15 000 de persoane, printre care 1 200 de birocrați. De asemenea, au fost urmărite în justiție clanuri corupte din republicile sovietice; cel mai mare caz a fost „afacerea bumbacul” din Uzbekistan, care deposedase bugetul sovietic de zeci de miliarde de ruble și implica întreaga birocrație de partid. Andropov a folosit, de asemenea, metode polițienești pentru a restabili disciplina muncii în întreaga țară.¹²

Toate acestea nu erau decât pregătiri pentru etapa următoare. Andropov a ordonat acum Departamentului economic al CC al PCUS (Comitetul Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice) să traseze un drum spre reforme economice. Alegerea pentru a conduce acest efort a fost Nikolai Rîjkov, în vârstă de 53 de ani, fost director al unei uriașe uzine militare, apoi șef al Gosplan (Comitetul Planificării de Stat care stabilea obiectivele economiei sovietice). Rîjkov și-a reamintit instrucțiunile lui Andropov – „Lasă aparatul de partid să-și vadă de treburile lui, iar tu ar trebui să te ocupi de economie.”¹³ Rîjkov a recrutat o echipă de economiști și de sociologi care fuseseră implicați în reformele economice din anii 1960. (Toți aceștia vor apărea în capitolele următoare ale acestei cărți.¹⁴) „Ani de zile”, a afirmat Rîjkov, „acei oameni lucraseră

în vid, multiplicând o teorie abstractă după alta. Și, dintr-odată, gândirea lor «eretică» era solicitată chiar la vârful puterii.¹⁵

În ianuarie 1983, Andropov s-a întâlnit din nou cu Șahnazarov, la o conferință. Liderul sovietic i-a spus fostului său consultant: „Știi, noi abia am început să desfășurăm reformele. Mai sunt multe de făcut. Ar trebui să schimbăm lucrurile radical, fundamental. Întotdeauna ai avut idei interesante. Vino să mă vezi. Ar trebui să discutăm...”¹⁶

Andropov, la fel ca Deng Xiaoping în China la acea vreme, și-a dat seama că modernizarea economiei sovietice va necesita tehnologie, know-how și capital occidental. Odată, el l-a întrebat pe Rîjkov ce știa despre reformele Noii Politici Economice (NEP) a lui Lenin din anii 1920. Era posibilă, de exemplu, închirierea activelor economice sovietice către companii străine? Rîjkov a spus că nu știa nimic despre acest lucru. Andropov a răspuns: „Nici eu nu știu. Fă cercetări în acest sens și revino”. În cele din urmă, cineva a găsit o teză de istorie pe această temă, îngropată în biblioteca centrală a Moscovei.¹⁷

Andropov era foarte conștient că rivalitatea Războiului Rece cu Occidentul, precum și povara imperială existentă intrau în conflict cu nevoia sovietică de renovare. „Cea mai complexă problemă”, i-a mărturisit Andropov lui Erich Mielke, șeful STASI, în 1981, „este că nu putem evita tensiunile legate de cheltuielile militare, atât pentru noi, cât și pentru celelalte țări socialiste.” De asemenea, el nu putea renunța la statele clientelare ale URSS, precum Vietnam și Cuba, și nici la „forțele progresiste” din Laos, Angola, Ethiopia și din alte țări. Fără această povară, a afirmat Andropov, „am putea rezolva toate celelalte probleme în doi sau trei ani”. De asemenea, cursul beligerant al lui Reagan în politica externă a rămas principala provocare pentru reformele lui Andropov. În martie 1983, Reagan a lansat o ambițioasă Inițiativă de Apărare Strategică (SDI) pentru a opri toate rachetele sovietice care s-ar fi apropiat de Statele Unite; complexul militar american avea fonduri abundente. Resursele financiare americane păreau nelimitate. Membrii NATO, Japonia și statele arabe ajutau la finanțarea datoriei de stat și a bugetului american, inclusiv a cheltuielilor militare. Echilibrul Războiului Rece se deplasa în favoarea Statelor Unite.¹⁸

Prin contrast, veniturile și finanțele sovietice erau precare. Problema, contrar afirmațiilor occidentale obișnuite, nu consta în cheltuielile „zdrobitoare” pentru apărare. Armata sovietică, complexul militar-industrial (CMI) și cercetarea și dezvoltarea erau remarcabil de rentabile în ce privește costurile; conform celor mai bune estimări disponibile,

acestea nu au depășit niciodată 15% din PIB. Un important expert occidental în economia sovietică a declarat, la mult timp după prăbușirea sovietică, că nimeni din conducere „nu a văzut Uniunea Sovietică strivită sub o povară *militară* insuportabilă“. În termeni economici, a recunoscut acest expert, „Uniunea Sovietică avea un avantaj comparativ revelat în activitățile militare“. Nu povara militară, semnificativă, totuși mică pentru o superputere, a pus în pericol economia și statul sovietic.¹⁹

Problema a fost implicarea tot mai mare a sovieticilor în economia globală și în finanțele acesteia. Balanța comercială sovietică depindea în întregime de prețurile ridicate ale petrolului. Spre deosebire de Stalin, nonșalantul Brejnev nu se deranjase niciodată să acumuleze un fond de stabilizare și să economisească bani pentru viitor. La Plenara PCUS din noiembrie 1982, Andropov a denunțat creșterea importurilor sovietice de cereale, grăsimi, carne și alte produse alimentare. „Nu vreau să sperii pe nimeni, dar voi spune că, în ultimii ani, am irosit zeci de miliarde în ruble și aur“, a declarat el. În loc să își folosească profiturile obținute din petrol pentru a importa tehnologie occidentală, Uniunea Sovietică le-a utilizat pentru a importa alimente și pentru a-și subvenționa sateliții. Cel puțin Polonia s-ar fi putut aștepta ca sovieticii să o ajute să-și achite datoriile față de occidentali. Dacă Uniunea Sovietică ar fi fost înglodată în datorii și Polonia ar fi fost lăsată să se descurce singură, și Statele Unite ar fi profitat de acest lucru. Andropov a vorbit amenințător despre „războiul monetar“ pe care americanii îl duceau împotriva țărilor din blocul sovietic. Datele secrete privind importurile și alte cheltuieli excesive ale guvernării Brejnev au fost dezvăluite activiștilor de partid din principalele instituții sovietice.²⁰

La ședința Politburo din 30 iunie 1983, Andropov a revenit la subiectul noii poziții vulnerabile a Uniunii Sovietice față de piețele economice și financiare globale. „Importurile noastre au crescut, dar noi cumpărăm o mulțime de prostii, în loc să achiziționăm tehnologii performante. Țările occidentale ne iau resursele, dar restul produselor noastre nu pot concura cu ale lor.“ Liderul sovietic a ordonat Gosplanului și ministerelor „să se gândească“ la creșterea exportului de mașini și de produse petroliere. În schimb, republicile sovietice și întreprinderile de stat au cerut mai multe subvenții. „Ei nu numără banii, nu caută resurse financiare suplimentare, au căpătat obiceiul de a cerși.“ Andropov a propus reduceri ale importurilor de alimente străine. De asemenea, a planificat reducerea treptată a subvențiilor sovietice către țările din Europa de Est, către Mongolia și Cuba. „Aceasta nu este un ajutor

oferit în comunitate", i-a spus el, enervat, lui Rîjkov, referindu-se la blocul economic sovietic. „Acesta este pur și simplu un jaf.”²¹

Pregătirile pentru reforme au avut loc în cel mai mare secret. „Nici măcar deputații din Gosplan nu știau la ce lucrasem”, și-a amintit un membru al echipei lui Rîjkov. „[Andropov] a ajuns la concluzia că vechiul sistem de planificare rigidă de la vârf era epuizat... Trebuia să demonstrăm birocrăției că toate cooperativele, primind libertăți economice mai mari, vor face mai multe profituri decât întreprinderile de stat. În documentul pe care l-am pregătit nu am vorbit deschis despre proprietatea privată, dar am expus ideea de a avea, alături de proprietatea de stat, și proprietate cooperatistă.” Andropov a sprijinit aceste idei.²² Un înalt funcționar al Băncii de Stat și-a amintit: „Am înțeles că întreprinderile aveau nevoie de mai multe drepturi... Situația în care centrul era responsabil pentru tot... sugruma dezvoltarea economică”. Andropov a instruit Banca de Stat să treacă de la distribuirea investițiilor de stat la concurență. „Ceilalți miniștri ar trebui să vină la tine târându-se pe burtă și cerșind bani”, i-a spus el ministrului de finanțe.²³ În iulie 1983, Consiliul de Miniștri a reafirmat unele noțiuni de liberalizare economică. În ianuarie 1984, cu aprobarea Politburo, a fost lansat un experiment economic pilot în unele industrii din Ucraina, Bielorusia și Lituania. Aici, reformele din 1965–1968 intraseră în impas.²⁴

Andropov avea suficientă putere, dar nu a dispus de timpul necesar pentru a continua reformele. Sănătatea lui era în declin, iar rinichii i-au cedat complet în februarie 1983, astfel încât ulterior a trebuit să fie supus la dializă. Ultima sa apariție într-o ședință a Politburo s-a produs pe 1 septembrie 1983. Andropov a plecat într-o stațiune de la Marea Neagră și s-a întors la Moscova doar pentru a fi spitalizat. A murit pe 9 februarie 1984, din cauza unei insuficiențe renale acute.

Principala contribuție a lui Andropov la reformele sovietice a fost echipa de oameni și de universitari pe care a adus-o în Politburo și în guvernul sovietic. Acestora le-a luat încă doi ani pentru a lansa reformele pe care el le inițiase. Omul-cheie pe care fostul reformator al KGB îl pregătise pentru a-i continua politicile a fost Mihail Gorbaciov.

Un leninist la putere

„Îi datorăm totul”, a spus Raisa Gorbaciova despre Andropov. Soțul ei, Mihail Gorbaciov, îl întâlnise pentru prima dată pe șeful KGB în aprilie 1969. Andropov, care suferea de probleme la rinichi, venise la Kislovodsk, o renumită stațiune balneară sovietică din regiunea